

Psaltirea – de la litera la spiritul textului sacru. Considerații asupra unui manuscris moldovenesc de la mijlocul secolului al XVII-lea

Gheorghe CHIVU

The present study aims at presenting and revealing the complexity of the translation process, from the perspective of both the genesis and the implications of such an activity, without leaving aside its cultural significance for the evolution of the literary Romanian.

1. La o privire de ansamblu asupra scrierilor religioase în limba română păstrate din secolul al XVI-lea, se constată cu ușurință că *Psaltirea*, carte biblică de lectură, a fost mult mai bine ilustrată, deopotrivă prin manuscrise și prin tipărituri, decât celelalte scrieri canonice, fie ele texte de lectură bisericească (*Tetravanghelul*, *Apostolul* și *Palia*), texte de doctrină creștină (*Catehismul*), de cult (*Liturghierul*, *Molitvelnicul* și *Octoihul*), de exegeză și edificare morală (*Cazaniile*, *omiliile* independente și *Tatăl Nostru cu tîlc*) sau de drept ecleziastic (*Pravila*).

Psaltirilor rotacizante nord-moldovenești (*Hurmuzaki*, *Scheiană* și *Voronețeană*), adesea și de mult timp comentate, li se alătură *Psaltirea* numită *Ciobanu*, și ea alcătuită în Moldova, dar fără a consemna rotacismul, fragmentul numit *Psaltirea Iorga*, cele patru tipărituri coresiene (cea din 1568, astăzi pierdută, dar aflată, la finele secolului al XIX-lea, în posesia lui Gh. Săulescu, respectiv cele apărute în 1570, în 1577 și în circa 1589) și psalmii izolați reproduse în *Codicele Bratul*, în *Molitvelnicul* și în *Liturghierul* lui Coresi¹.

Celor nouă versiuni cunoscute ale textului, integrale sau fragmentare, românești sau slavo-române, trebuie să le fi stat alături, în veacul de început al scrisului în limba română, în afară de traducerea originală, mai multe versiuni intermediare, din care descind, prin copiere mai mult sau mai puțin fidelă, prin adaptare lingvistică la normele specifice principalelor centre de cultură ale epocii sau prin colajonarea cu diverse versiuni slavone, textele ajunse pînă la noi.

Acest impresionant număr de copii și versiuni este ceea ce individualizează în primul rînd *Psaltirea* între vechile noastre scrieri literare, dovedind pe deplin

¹ Vezi, pentru o prezentare sintetică a versiunilor acestei scrieri și a problemelor ridicate de cercetarea lor, Gheție / Mareș, 1985:296–320.

prestigiul de care s-a bucurat cunoscuta scriere imnică atât în epoca veche, când psalmi separați sau catisme întregi au devenit părți integrante ale unor cărți de slujbă, cât și în secolele următoare, când forma lingvistică a psalmului a fost luată constant ca model în rafinarea expresiei artistice românești.

Vechimea transpunerii acestei scrieri vetero-testamentare în limba română, anterioară cu mult tipăriturilor sibiene și brașovene sau celor mai multe manuscrise nord-moldovenești, după cum dovedesc informațiile recente privitoare la momentul prezumat de alcătuire a așa-numitei *Psaltiri Hurmuzachi* (Mareș 2005: 308–315), plasează și ea Psaltirea într-o poziție privilegiată în cadrul primelor noastre texte literare.

În ciuda acestei remarcabile priorități a transpunerii sale în limba română, Psaltirea are, în toate versiunile cunoscute, indiferent de momentul sau de locul de alcătuire, o expresie lingvistică mult mai firească, mai inteligibilă și mai apropiată de fondul latin, specific limbii noastre, decât celelalte cărți canonice. În cadrul acestora, abia scrierile alcătuite la sfârșitul secolului (ne gândim în primul rând la *Cazania a II-a* coresiană și la primele cărți din *Palie* imprimare la Orăștie) dovedesc o relativă detașare de surse și, consecință a unui exercițiu deja asimilat în plan cultural, o mînuire aleasă a românei literare².

2. Psaltirea se individualizează însă, în cultura românească veche, și prin unitatea remarcabilă a formei celor mai vechi versiuni cunoscute ale sale. Copiștii și tipograful operau în primul rând substituirile impuse de normele lingvistice locale sau înlocuiau cuvinte și forme pentru a face conținutul mai inteligibil, prin evidentă raportare la litera textului sacru³.

O cercetare paralelă a versiunilor Psaltirii furnizează astfel o listă impresionantă de substituirii sinonimice⁴: *a celui* cu *a înșela*, *cumplit* cu *sfîrșit*, *fericat* cu *fericit*, *fuștea* cu *toiagul*, *gintul* cu *ruda*, *rudenia*, *sămînța* sau *semința*, *izvorul (apei)* cu *ieșitul* sau cu *izvoritul*, *lemnul* cu *arburele*, *păcătoșii* cu *greșiții* sau cu *greșnicii*, *pulberea* cu *prahul*, *stratul* cu *așternutul* sau cu *patul* și multe altele. Acestea vizau

² Chivu, 2000: 50, 73. Vezi în același sens și Arvinte / Gafton 2007: 414–416.

³ Considerăm că cele mai multe dintre modificările aduse textului românesc al Psaltirii sînt rezultat al intenției copiștilor sau revizorilor, iar nu efect al întîmpării. Pentru relația dintre originalele textelor sacre și versiunile vechi românești ale acestora, vezi Gafton, 2005: 67 ș. u.

⁴ Exemplele date mai jos sînt extrase din următoarele ediții ale psaltirilor cercetate: *Psaltirea Scheiană (1482)*. Mss. 449 B.A.R., publicată de Ion Bianu, Tomul I. Textul, București, 1889; *Psaltirea Scheiană* comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește, Edițiune critică de I.-A. Candrea, II. Textul și glosarele, București, 1916; Coresi, *Psaltirea slavoromână (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589*, Text stabilit, introducere și indice de Stela Toma, Editura Academiei Române, [București], 1976; Dosoftei, *Psaltirea în versuri. 1673*, Ediție critică de N.A. Ursu, Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași, 1974; *Psaltirea Hurmuzaki*, I – II, Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, Editura Academiei Române, București, 2005; *Biblia adevă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, Tipărită înția oară la 1688 și retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988; *Biblia sau Sfinta Scriptură*, Ediție jubiliară a Sfîntului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.

nu o dată înlocuirea unor slavonisme, uzuale în alte scrieri canonice, cu echivalentele românești, date prin traducere, dar rezultate adesea și prin calc: *a blagoslovi* cu *a mulțumi*, *boiarii* cu *domnii*, *împărații*, *ținutele* sau *puternicii pământului*, *ocina* cu *partea*, *pomaznicul* cu *hristosul*, *pravednicii* cu *derepții*, *sconcenia* cu *sfirșitul*, *a se stidi* cu *a se rușina*, *upovăința* cu *nădejdea* și altele.

Dificultățile textului-sursă au solicitat și ele imaginația lingvistică a copiştilor remaniatori sau a revizorilor care pregăteau manuscrisele pentru imprimare, dar au presupus și întoarcerea frecventă la versiuni străine, preponderent slavone, atunci când conținutul unui verset impunea exprimarea unei abstracțiuni sau numirea unei realități îndepărtate de spațiul românesc.

Ne gândim, spre exemplificare, la *apoia* și *demulta*, creații interesante, folosite pentru a numi ceea ce Psaltirea modernă identifică prin *cele din urmă*, respectiv *cele dintîi*. Iată, în Psaltirea Scheiană, forma versetului 5 din psalmul 138, în care apar ambele forme citate: *Adecă, Doamne, tu cunoscuși toată apoia mea și demulta mea*. În tipăriturile coresiene versetul are aceeași formă, în Psaltirea Hurmuzaki apar *de apoile* și *de demulte*, în Psaltirea lui Dosoftei din 1680, *ceale de-apoi*, respectiv *ceale dintîi*, iar în Psaltirea în versuri, remarcabilele *tîrdziul* și *timpuriul*, create tot prin conversiune: *Tu mi-ai cunoscut tîrdziul, De-l tîlnești cu timpuriul*.

Avem de asemenea în vedere calculul *un-corn* pentru „înrog”, creator de dificultăți reale în înțelegerea formei unui verset precum cel cu numărul 69 din psalmul 77. Cităm iarăși din Psaltirea Scheiană: *Și fece ca un-corn sfinția sa, în pămînt urdzi-o în veacu*. Forma versetului este și în acest caz aproape identică cu aceea din versiunile coresiene, în vreme ce în Psaltirea Hurmuzaki, găsim *ca un corn de inrog*. Versetul are, în Biblia modernă, forma *Și și-a zidit locașul său cel sfînt ca pe al unui înrog, în veac l-a întemeiat pe pămînt*.

Ilustrăm aceeași idee și prin calculul *fără-fund*, echivalent românesc pentru ~~бездна~~ ușor de confundat ca semnificație cu sensurile substantivului românesc în multe contexte, dintre care am selectat versetul 7 al psalmului 41. În același manuscris scheian al Psaltirii, versetul amintit are forma *Fără-fundu fără-fundul chiamă glasul sloatelor tale. Toate susure tale și undele tale prespre mere trecură*. La Coresi contextul vizat are (desigur, cu excepția rotacismului) aceeași formă, în manuscrisul Hurmuzaki apare, la începutul versetului, *fundul afundu*, iar la Dosoftei, în Psaltirea slavo-română, *adîncimea*. Biblia modernă limpezește textul prin forma *Adînc pe adînc cheamă în vuietul cascadelor tale. Toate talazele și valurile tale au trecut peste mine*.

Intervenții făcute în text fără confruntarea cu forma unei versiuni slavone pot fi și ele semnalate. Astfel, în cunoscutul psalm 50, în versetul 7 (care are în versiunea modernă a textului forma *Stropi-mă-vei cu isop și mă voi curăți, Spăla-mă-vei și mai alb decît zăpada mă voi albi*), prezența în același pasaj a cuvintelor *săpun* (*săpunu* în Psaltirea Scheiană, *sopun* în Psaltirea Hurmuzaki, *săpun* în Psaltirea coresiană din 1577) și *isop* (în Psaltirea imprimată de Șerban Coresi în circa 1589) pare rezultatul unei analize greșite, făcute exclusiv în cadrul limbii române (prin

detașarea din *issopom* a lui ... *săpun*) (Gheție, 1970: 247–251). La fel cum trebuie să se fi întâmplat atunci când, în versetul 8 al psalmului 46 (în manuscrisul Scheian textul are forma *Că împăratu e prespre tot pământul Dzeul, cîntați înțelegîndu*), gerunziul a fost înlocuit cu *înțeleptu* în Psaltirea Hurmuzaki, devenind *cu înțeles* la Șerban Coresi și *cu înțelepciune* la Dosoftei, în vreme ce în Biblia de la București locul lui este luat de adverbul *înțelepțește*.

Modificarea textului-sursă, mai mare în Psaltire decît în alte scrieri canonice, nu avea deci niciodată în vedere în mod deliberat depărtarea de litera textului sacru. Remanierarea la care era supus, prin copiere sau tipar, izvorul însemna totdeauna clarificare și îndreptare.

3. La mijlocul secolului al XVII-lea este consemnată însă, în spațiul românesc, o atitudine nouă față de forma cărții religioase, în ansamblu.

Varlaam este primul care o pune, se pare, în evidență în cadrul *Cărții românești de învățătură*, publicate la Iași. Textul sau textele-sursă sînt adesea intens prelucrate prin rezumare sau parafrază, această atitudine putînd fi favorizată și de caracterul special al cărții tipărite în 1643. (Cazania presupune, atunci cînd nu este comentariu al pericopei evanghelice, o adaptare la interlocutor și, desigur, un intens exercițiu retoric.) În același mod procedează mitropolitul moldovean în *Răspunsul împotriva catihismusului calvinesc*, dar îndeosebi aici interpretarea și comentarea polemică a textului de referință erau impuse de tipul scrierii și de caracterul original al acesteia.

Simion Ștefan puneă însă și el în evidență, în același timp și tot prin cartea tipărită, nevoia de limpezire nu doar a exprimării, ci și a semnificației textului sacru. În *Noul Testament* apărut la Bălgrad, în 1648, și în *Psaltirea* imprimată tot acolo, în 1651, numeroasele glose marginale depășesc prin utilitate simpla dorință de clarificare a sensului unor cuvinte. Învățătură ardeleană se apropia astfel de modelul utilizat în epocă în edițiile critice occidentale.

O Psaltire manuscrisă moldovenească, alcătuită în deceniile de mijloc ale secolului al XVII-lea⁵, din care descinde o copie descoperită, în urmă cu un veac, la Icusești – Roman (Ștrempel, 1978: 52), pare să illustreze și ea aceeași orientare inovatoare, cu atît mai mult cu cît, în același spațiu cultural moldovenesc, exista în epocă încă o transcriere de același tip a textului (păstrată într-un miscelaneu aflat, în 1668, în posesia ieromonahului Arsenie de la Bisericiani). Ambele manuscrise, aflate în prezent în fondurile Bibliotecii Academiei din București, sub cotele ms. rom. 170, respectiv ms. rom. 540, conțin, fapt remarcabil, două sau chiar trei „traduceri”, cum nota episcopul Melchisedec al Romanului (primul posesor al actualului ms. rom. BAR 170), „traduceri” prin care se urmărea „mai buna înțelegere a pasajelor grele”.

Oprindu-ne pentru ilustrarea acestui neobișnuit mod de transcriere a Psaltirii la manuscrisul cel mai unitar și, totodată, cel mai nou dintre cele mai sus menționate (ms. rom. BAR 170 pare a fi ulterior celui aflat la Biblioteca Academiei sub cota

⁵ Pentru existența acestei psaltiri, vezi argumente la Combiescu 1968: 266, și, îndeosebi, la Ursu 1987: 427-442.

ms. rom. 540⁶), oferim câteva exemple semnificative, alese dintre foarte multele care pot fi extrase.

Iată forma sub care este consemnat versetul 14 din psalmul 5 (pasajele diferite sunt marcate cu litere aldine): *că tu binecuvîntași pre cel drept, Doamne, 2. că numai tu, Doamne, cît grăiși de cela ce-i drept, 3. că numai tu, Doamne, cît grăiși bine de fiu-tău, de Hristos* (f. 1^v). (În Biblia actuală versetul are forma *Că tu pe cel drept îl vei binecuvînta, Doamne.*)

În cadrul versetelor 2 și 3 din psalmul 26 apar câte două variante privind, de această dată, nu sintagme, ci câteva cuvinte: *Cînd s-apropiia spre mene cei în răutăți să mănînce trupul mieu 2. pelița mea, ceia ce mă supăra, vrajmașii miei 2. ceia ce mă dodiia vrajmașii miei, aceia slăbiră și cădzură. Că se s-are stoli spre mene stol 2. că se s-are aduna spre mene gloată, nu se va teame inima mea.* (f. 23^v- 24^f). (În Biblia actuală versetul are forma *Cînd făcătorii de rele se vor apropia de mine să mă sfișie, ei, cei ce mă necăjesc și-mi sunt dușmani, ei au slăbit și au căzut. Chiar dacă o oaste s-ar rîndui împotriva-mi, inima mea nu se va înfricoșa.*)

Iar versetul 9 din psalmul 50 are o formă în care apar, singular în versiunile de pînă atunci ale textului, *busuioc*, alături de *isop* și *omăt*, alături de *zăpadă*⁷: *Ocropeaște-mă cu isop și mă voi curăți 2. stropeaște-mă cu busuioc și mă voi curăți 3. spală-mă cu săpun și mă <4.> spală-mă și mai vîrtos decît omătul mă voi înalbi.* (f. 55^v) (În Biblia actuală versetul are forma *Stropi-mă-vei cu isop și mă voi curăți, spăla-mă-vei și mai alb decît zăpada mă voi albi.*)

4. Va fi fost această formă aparte a manuscrisului descoperit la Icusești – Roman, a aceluia aflat, în 1668, la Bisericieni, și, desigur, a sursei lor moldovenești, astăzi pierdută, alcătuită cîndva, la mijlocul secolului al XVII-lea⁸, rezultatul unei compilații din psaltirile anterioare (deopotrivă nord-moldovenești și coresiene) cerută, unui copist rămas anonim, de către Dosoftei, ca punct de plecare în revizia Psaltirii în proză pe care o pregătea pentru tipar, cum afirmă, în 1916, I.-A. Candrea (1916: I, LXV) ? Era acest manuscris rezultatul încercării de elaborare a unui text util pentru școlile de traducători ale vremii, ca ilustrare pentru modalitățile diverse de echivalare a unui același original slavon (cf. Combiescu, 1968: 259–268) ? Sau ne aflăm în fața unui produs remarcabil apărut în cadrul procesului de pregătire a formei scrierilor bisericești pentru momentul oficializării limbii noastre ca limbă de cult, oficializare în care româna trebuia să se dovedească aptă nu doar să exprime concepte, ci și să mlădieze formele textului sacru pentru a-i exprima cît mai adecvat conținutul ?

Pentru fiecare dintre aceste ipoteze au fost și mai pot fi aduse argumente, mai mult sau mai puțin plauzibile⁹. Dacă integrăm Psaltirea moldovenească cu traduceri

⁶ Candrea 1916: I, LXV – LXVI.

⁷ *Omăt* va fi consemnat ulterior și în *Psaltirea de-nțales* a lui Dosoftei.

⁸ Datarea este susținută de prezența unor psalmi descinzînd din această versiune moldovenească în ms. rom. BAR 4818, miscelaneu încadrat filigranologic între 1637 și 1647. Vezi Mareș 1971: 589 – 604.

⁹ A se vedea, pentru argumentarea folosirii de către Dosoftei a unei versiuni moldovenești manuscrise a Psaltirii, în primul rînd rigurosul studiu publicat de către N. A. Ursu (Ursu 1987: 427-442).

multiple în contextul cultural specific celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, când fuseseră deja alcătuite, în aceeași zonă, copii de același tip și pentru Evangheliile, Apostol și Paraclisul Precistei, credem însă că explicația cea mai probabilă este dată de încercarea copiștilor moldoveni de a modifica litera psalmilor pentru a limpezi mai mult spiritul acestora.

Încercarea aceasta era cu totul concordantă cu tendințele „veacului de aur” al scrisului vechi moldovenesc, tendințe ilustrate atât de bine de Dosoftei, nu prin Psaltirea tipărită în 1680 pentru uzul Bisericii, ci prin aceea din 1673, “pre verșuri tocmită, în cinci ai foarte cu osîrdie mare”, prin care cunoscuta carte biblică se transforma într-o autentică operă poetică, accesibilă prin tipărire unui public larg, predominant laic¹⁰.

Bibliografie

Izvoare

Miscelaneu teologic, [Moldova], mijl. sec. XVII (BAR, ms. rom.540)

Psaltire, [Moldova], mijl. sec. XVII (BAR, ms. rom.170)

Psaltirea Scheiană, [Moldova], [1573-1578] (BAR, ms. rom. 449. Ediție Ion Bianu, București, 1889)

Coresi, *Psaltirea slavo-română*, [Brașov], 1577 (Ediție Stela Toma, București, 1976)

Șerban Coresi, *Psaltirea slavo-română*, Brașov, c. 1589

Dosoftei, *Psaltire de-nțales*, Iași, 1680 (Ediție Mihaela Cobzaru, Iași, 2007)

Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, Uniev, 1673 (Ediție N. A. Ursu, Iași, 1974)

Psaltirea Hurmuzaki, [Moldova], începutul sec. al XVI-lea (BAR, ms. rom. 3077. Ediție Ion Gheție și Mirela Teodorescu, București, 2005)

Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament, București, 1688 (Ediție jubiliară, București, 1988)

Biblia sau Sfânta Scriptură, Ediție jubiliară a Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001

Lucrări de referință

Arvinte, Vasile, Gafton, Alexandru, 2007 - Vasile Arvinte, Alexandru Gafton, *Palia de la Orăștie (1582). Studii*, Editura Universității “Al.- I. Cuza”, Iași

Candrea, I.-A., 1916 - *Psaltirea Scheiană* comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește, Edițiune critică de ~, I - II., Socec, București

Chivu, Gh., 2000 - Gh. Chivu, *Limba română, de la primele texte pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*, Univers Enciclopedic, București

¹⁰ Vezi și Chivu 2000: 108 – 109, Chivu 2004: 11 – 18.

- Chivu, Gh., 2004 - Gh. Chivu, „Textul religios – model în cultura românească veche”, în *Studii și cercetări filologice*, Seria Limba și literatura română, Pitești, nr. 3, p. 11 – 18
- Combiescu, Mariana, 1968 - Mariana Combiescu, „Psaltirea de la Mehadia”, în *Limba română*, București, anul XVII, nr. 3, p. 259-268
- Gafton, Alexandru, 2005 – Alexandru Gafton, *După Luther*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
- Gheție, Ion, 1970 - Ion Gheție, „Cea mai veche atestare a cuvântului *săpun* și raportul dintre psaltirile românești din secolul al XVI-lea”, în *Limba română*, București, anul XIX, nr. 3, p. 247 – 251
- Gheție, Ion, Mareș, Al., 1985 - Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, Editura Științifică și Enciclopedică, București
- Mareș, Al., 1971 - Al. Mareș, „Un text polemic românesc din prima jumătate a secolului al XVII-lea”, în *Limba română*, București, anul XX, nr. 6, p. 589 – 604
- Mareș, Al., 2005 - Al. Mareș, “Considerații pe marginea datării *Psaltirii Hurmuzaki*”, în *Scriere și cultură românească veche*, Editura Academiei Române, București (republicare din *Limba română*, București, anul XLIX, 2000, nr. 4 - 6, p. 675 - 683)
- Ștrempel, Gabriel, 1978 - Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești, BAR, 1-1600*, Editura Științifică și Enciclopedică, București
- Ursu, N. A., 1987 - N. A. Ursu, „Concordanțe lingvistice între *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei și unele psaltiri românești din secolul al XVII-lea”, în *Limba română*, București, anul XXXVI, nr. 5, p. 427-442